

УДК 811.161.1'373.21

І. Казими́рова, канд. філол. наук, докторант
Інститут української мови НАН України, Київ

ІСТОРИЧНА ТЕРМІНОГРАФІЯ В КОНТЕКСТІ ЛІНГВІСТИЧНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

У статті подано відомості про історичну термінографію – термінознавчу дисципліну, орієнтовану на теорію і практику укладання історичних термінологічних словників; наголошено на важливості врахування специфіки лінгвістичних джерел у дослідженні лінгвістичної термінології української мови; окреслено коло проблемних питань лінгвістичного джерелознавства у зв'язку з укладанням історичного термінологічного словника українських лінгвістичних термінів.

Ключові слова: історична термінографія, лінгвістичне джерелознавство, історичний термінологічний словник українських лінгвістичних термінів.

Історична термінографія – термінознавча дисципліна, яка виникла на межі загальної термінографії, історичної лексикографії та історичного термінознавства й орієнтована на теорію і практику укладання історичних термінологічних словників. Оскільки жанр історичного термінологічного словника передбачає звернення до лінгвістичних джерел, наголосимо на важливості докладного вивчення комплексу питань, пов'язаних із вибором, науковою інтерпретацією та аналізом його джерельної бази. Ці питання вирішує лінгвістичне джерелознавство – наукова дисципліна, яка досліджує лінгвістичні джерела, прийоми їх виявлення, вивчення та використання в мовознавчому дослідженні [1: 85].

Лінгвістичне джерелознавство генетично пов'язане з історичним джерелознавством – наукою, яка має ґрунтовні напрацювання (див., напр., праці [2; 3; 4; 5; 6; 7]). Як самостійна наукова дисципліна лінгвістичне джерелознавство розвивається впродовж уже майже двох століть. Головним напрямом цієї дисципліни було збирання та видання давніх рукописних книг із поглибленим історико-культурним коментарем [8: 5]. Ученими, які першими звернули увагу на важливість вивчення лінгвістичних джерел, були видатні дослідники Ф.І. Булаєв, О.Х. Востоков, М.М. Каринський, Є.Ф. Карський, В.О. Ключевський, А.Ю. Кримський, О.Б. Курило, Б.О. Ларін, Д.С. Лихачов, С.П. Обнорський, О.О. Потєбня, Б.О. Рибаків, П.М. Селіщев, О.І. Соболевський, І.І. Срезневський, Є.К. Тимченко, О.О. Шахматов та ін. Саме праці О.О. Шахматова про новгородські грамоти XIV–XV ст. і двінські грамоти XV ст. [9; 10] прийнято вважати взірцем вичерпного аналізу лінгвістичних джерел [11]. Погляди на джерела вивчення історії східнослов'янських мов і їхня практична реалізація в історико-фонетичних студіях розкриті в працях українських мовознавців В.А. Глуценка та І.М. Рябініної [12; 13; 14; 15; 16].

Самостійним науковим напрямом із власними предметом, об'єктом та методами лінгвістичне джерелознавство кваліфікують починаючи з 60-х рр. XX ст., уважаючи за сновником цього напрямку російського лінгвіста С.І. Коткова (див. праці Л.Ю. Астахіної [17; 18], О.І. Блінової [1; 19], М.С. Вихристюк [8], Л.Ф. Копосова [11], С.І. Коткова [20; 21], Ф.П. Філіна [22] та ін.). Розвиток теоретичних поглядів порівняльно-зіставного вивчення оригінальних текстів та їх списків, а також їх варіантів призвів до появи лінгвотекстології як нової галузі лінгвістичного знання. Важливість наукових досліджень у царині лінгвістичного джерелознавства засвідчена створенням у 1958 р. в Інституті російської мови АН СРСР сектора бібліографії, джерелознавства та видання пам'яток (пізніше – сектор лінгвістичного джерелознавства і дослідження пам'яток, далі – відділ лінгвістичного джерелознавства та історії російської літературної мови, який працює і сьогодні). Завданням цього наукового підрозділу є систематичне дослідження давньоруської рукописної спадщини з метою введення її до наукового обігу у формі лінгвістичних видань із коментарями й граматичними вказівниками. Основні параметри таких видань зазначені в “Правилах лінгвістичного видання пам'яток давньоруської писемності” (1961 р.). Із 1963 р. у відділі видають періодичні збірники статей із питань дослідження та видання писемних пам'яток (із 2000 р. – щорічник “Лінгвістичне джерелознавство і історія російської мови”) [23].

Хоча в Україні немає спеціальних праць, присвячених теорії лінгвістичного джерелознавства, окремі аспекти цієї дисципліни розкрито в дослідженнях пам'яток української писемної культури. Теоретичне осмислення тих питань, які виникають у процесі підготовки таких пам'яток до друку, віднаходимо в численних працях В.В. Німчука, а також у статтях Г.В. Воронич, О.В. Кровицької, Л.А. Москаленко, Ю.В. Осінчука, О.А. Осінчук, В.Ю. Франчук, Н.В. Пуряєвої, У.М. Штанденко. Зокрема, у розвідках цих дослідників порушено такі проблеми:

- підготовка пам'яток до видання [24; 25; 26; 27; 28; 29; 30; 31; 32; 33; 34];
- розмежування українських і білоруських пам'яток [35; 36];
- українська лексикографічна спадщина [37; 38; 39; 40; 41; 42];
- дослідження граматик [43; 44; 45];
- жанрово-стилістичні особливості пам'яток [46];
- особливості перекладу пам'яток [47];
- номінаційні [48; 49] та морфолого-синтаксичні процеси [50], які характеризують мову писемних пам'яток.

Дослідники відзначають зміну джерелознавчої бази досліджень і власне цільового призначення джерелознавчих досліджень: якщо раніше аналізу переважно піддавали одну категорію джерел – пам'ятки писемності (літописи, документацію тощо) стосовно однієї лінгвістичної дисципліни – історії мови, то сьогодні увагу лінгвістів привертають і інші типи джерел – словники, енциклопедії, художні тексти тощо [51]. Очевидно, що історична термінографія також повинна орієнтуватися на теоретичні здобутки лінгвістичного джерелознавства, оскільки якість історичного термінологічного словника, його повнота та об'єктивність залежатимуть від якості наукового опрацювання лінгвістичних джерел цього словника.

За визначенням С.І. Коткова, “лінгвістичне джерело – це одиниця безпосереднього (інструментально-фізичного) чи опосередкованого (графічного) засвідчення мови чи її

елементів, обсяг і зміст якої визначено, з одного боку, можливостями та потребами спілкування, з другого, – ладом зафіксованого” [21: 10–11]. О.І. Білінова вважає лінгвістичне джерело результатом фіксації одного чи сукупності мовних фактів [1: 85]. До ключових проблем лінгвістичного джерелознавства належить проблема класифікації джерел. С.І. Котков поділяє їх на такі різновиди: 1) первинні, які об’єктивно склалися (газети, літописи, дані діалекту, художні твори, фольклорний матеріал тощо); у первинних джерелах матеріал одержує первісне закріплення; 2) вторинні, ті, які фіксують дослідники (енциклопедії, словники тощо); вторинні джерела утворено внаслідок селекції з первинних джерел тих чи тих лінгвістичних даних відповідно до мети дослідження [21].

Таким чином, джерельну базу історичного термінологічного словника української лінгвістичної термінології складатимуть вторинні джерела, які розподіляємо за такими групами: 1) граматики; 2) словники; 3) енциклопедії; 4) монографії; 5) статті; 6) підручники з лінгвістичної проблематики.

У лінгвістичному джерелознавстві є певні напрацювання з методики аналізу лінгвістичного джерела. Спираючись на дані історичного джерелознавства, мовознавці запропонували таку схему: 1) зовнішня критика джерела; 2) внутрішня критика джерела (витлумачення змісту джерела, встановлення його фактичної цінності); 3) визначення ступеня достовірності зібраного матеріалу; 4) виявлення ступеня інформативності джерела, його можливостей і меж [52: 11].

Очевидно, що методика опрацювання лінгвістичного джерела історичного термінологічного словника лінгвістичних термінів має бути деталізована й уточнена з урахуванням завдань, які ставить перед собою укладач такого словника, і специфіки термінографічної праці такого жанру. Таким чином, орієнтуємося на такі дані про аналізоване лінгвістичне джерело:

I. “Зовнішня” критика джерела.

1. Час створення джерела.
2. Місце створення джерела.
3. Історико-культурна ситуація в регіоні створення джерела.
4. Автор джерела, його вік, освіта, світоглядні позиції тощо.
5. Мотиви та обставини створення джерела.
6. Праці, які лягли в основу аналізованого джерела.

II. “Внутрішня” критика джерела.

1. Ступінь охоплення мовних ярусів.
2. Орієнтація автора на питому українську / запозичену лексику на позначення мовознавчих понять.
3. Лексеми на позначення мовознавчих понять, їхня ієрархічна організація.
4. Особливості вживання лексичних одиниць на позначення мовознавчих понять, їхня парадигматика й синтагматика.

Запропонована методика дозволить об’єктивно проаналізувати лінгвістичні джерела, залучені до укладання історичного термінологічного словника української лінгвістичної термінології, й забезпечити його належну повноту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Блинова О.И. О предмете лингвистического источниковедения // Языки и топонимия Алтая. – Барнаул, 1981. – С. 83–89.
2. Калакура Я.С. Историчне джерелознавство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://e.mail.ru/cgi-bin/link?check=1&refresh=1&cnf=2a1f09&url=http%3A%2F%2Fpidruchniki.ws%2F15840720%2Fistoriya%2Fistorichne_dzhereloznavstvo_-_kalakura_yas&msgid=1403793971000000843&x.
3. Медушевская О.М. Современное зарубежное источниковедение. М.: Высшая школа, 1983. – 143 с.
4. Петряев К.Д. Гносеологические и методологические основы источниковедения. – Киев–Одесса: Вища школа, 1978. – 67 с.
5. Стрельский В.И. Теория и методика источниковедения истории СССР. – Киев: Вища школа, 1968. – 129 с.
6. Тихомиров М. Н. Источниковедение истории СССР. – М.: Соцэкгиз, 1962. – 495 с.
7. Шмидт Е.О. Современные проблемы источниковедения // Источниковедение. Теоретические и методологические проблемы. М.: Наука, 1969. – С. 28–34.
8. Выхрыстюк М.С. Тобольская письменность XVII–XVIII вв. в аспекте лингвистического источниковедения и исторической стилистики: автореф. дисс. ... докт. филол. наук: 10.02.01. – Челябинск, 2008. – 48 с.
9. Шахматов А.А. Исследование о двинских грамотах XV века // Исследования по русскому языку. – Т. II. – СПб., 1903. – 339 с.
10. Шахматов А.А. Исследование о языке новгородских грамот XIII и XIV века // Исследования по русскому языку. – Т. I. – СПб., 1885–1895. – 372 с.
11. Лопосов Л.Ф. Лингвистическое источниковедение: история и современное состояние // Вестник МГОУ. – Серия «Русская филология». – 2012. – № 3. – С. 20–24.
12. Глушенко В.А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському та російському мовознавстві (70–і рр. XIX ст. – 20–і рр. XX ст.) / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; відп. ред. О. Б. Ткаченко. – Донецьк, 1998. – 222 с.
13. Глушенко В., Рябініна І. Проблема джерел вивчення історії мови в українському мовознавстві 10-30-х рр. XX ст. / Лінгвістичні студії: зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. Анатолій Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2009. – Вип. 19. – С. 332–337.
14. Рябініна І.М. Джерела вивчення історії мови в українському мовознавстві 20-х – 30-х рр. XX ст. / І.М. Рябініна // Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах: Матеріали II Міжнародної наукової конф. (Дніпропетровськ, 14 – 15 квітня 2005 р.) / упорядник Т. С. Пристайко. – Дніпропетровськ: Пороги, 2005 а. – С. 363–365.
15. Рябініна І.М. Джерела вивчення історії мови в українському та російському мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15 “Загальне мовознавство” / Рябініна Ірина Миколаївна. – Донецьк, 2008. – 20 с.
16. Рябініна І.М. Українські компаративісти про джерела вивчення історії мови / І.М. Рябініна // Вісник Дніпропетровського університету: Мовознавство / відп. ред. Л.П. Столярова. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2005 б. – Вип. 11. Т. 2. – С. 138–144.
17. Астахина Л.Ю. Лингвистическое источниковедение и историческая лексикология / Вестник ПСТГУ III: Филология. – 2008. – Вип. 1 (11). – С. 7–17.

18. Астахина Л.Ю. Слово и его источники: Русская историческая лексикология: источниковедческий аспект / Послесл. Ю.Н. Филипповича. – М.: МГУП, 2006. – 368 с.
19. Блинова О.И. Источниковедческие возможности мотивационных словарей // Вопросы языкознания. – 1986. – №5. – С. 125–131.
20. Котков С.И. Лингвистическое источниковедение и история русского языка. – М.: Наука, 1980. – 293 с.
21. Котков С.И. О предмете лингвистического источниковедения // Источниковедение и история русского языка. – М., 1964. – С. 5.
22. Филин Ф.П. Лингвистическое источниковедение и история русского языка // Изв. АН СССР, сер. рус. лит. и яз. – 1976. – Т. 35. – № 6. – С. 13–17.
23. Институт русского языка. Отдел лингвистического источниковедения и истории русского языка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ruslang.ru/agens.php?id=div&sp=20>.
24. Лексикон словенороський Памва Беринди / Підготовка тексту і вступна стаття В.В. Німчука. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – XL+272 с.
25. “Лексис” Л. Зизанія. “Синоніма словенороська” / Підготовка текстів пам’яток і вступні статті В.В. Німчука. – К.: Наук. думка, 1964. – 203 с.
26. Німчук В.В. Видання пам’яток української мови // Вісник АН УРСР. – 1971. – № 1. – С. 69–71.
27. “Лексикон латинський” Є. Славинецького. “Лексикон славено-латинський” Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підготовка текстів пам’яток, коментарів, вступне дослідження В.В. Німчука. – К.: Наук. думка, 1973. – 541 с.
28. Буквар Івана Федорова / Підготовка тексту й післямова В.В. Німчука. – К.: Дніпро, 1975. – С. 1–81+82–96.
29. Київські глаголичні листки. Найдавніша пам’ятка слов’янської писемності / Підготовка факсимільного видання, дослідження пам’ятки В.В. Німчука. – К.: Наук. думка, 1983. – 141 с.
30. Франчук В.Ю. Киевская летопись: состав и источники в лингвистическом освещении. – К.: Наук. думка, 1986. – 180 с.
31. Книга Київського підкоморського суду (1584 – 1644) / В.В. Німчук (характеристика мовних особливостей пам’ятки – С. 36–56; підгот. тексту пам’ятки до вид. – С. 57–293), Г.В. Боряк, Т.Ю. Гирич, Л.З. Гісцова, В.М. Кравченко, Г.С. Сергійчук, В.В. Страшко, Н.М. Яковенко (підготували до видання). – К.: Наук. думка, 1991. – 344 с.
32. Німчук В.В. Правила видання пам’яток, писаних українською мовою та церковнослов’янською української редакції (проект). – К., 1995. – Ч. 1. – 34 с.
33. Німчук В.В. Київський псалтир 1397 р. – пам’ятка північного діалекту української мови // Український діалектологічний збірник. Пам’яті Тетяни Назарової. – К.: Довіра, 1997. – Кн. 3. – С. 218–230.
34. Німчук В.В. Євсевієве євангеліє 1283 р. як пам’ятка української мови // Євсевієве євангеліє / В.В. Німчук., Г.А. Арполенко, З.Г. Козирєва, Г.І. Лиса, К.С. Симонова, Г.Х. Щербатюк (підготували до видання). – К.: Вид-во Київського славистичного університету, 2001. – С. 4–38.

35. Воронич Г.В. Четья Мінея 1489 р.: особливості перекладу // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статей. Вип. 21. Частина 1. – К., 2012. – С. 293–300.
36. Німчук В.В. До проблеми розмежування [українських і білоруських пам'яток] // Пам'ятки України. – 2002. – № 3–4. – С. 170–188.
37. Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підготовка до видання, передмова В.В. Німчука. – К.: Наук. думка, 1966. – 423 с.
38. Гумецька Л.Л. Принципи створення історичного словника української мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – 24 с.
39. Кровицька О. Українська історична лексикографія у міжслов'янському контексті // Проблеми слов'янознавства. – 2003. – Вип. 53. – С. 136–144.
40. Осінчук Ю., Осінчук О. Українська історична лексикографія: від витоків до словників [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/40535/50Osinchuk.pdf?sequence=1>.
41. Тимченко Є. – основоположник української наукової історичної лексикографії // Є. Тимченко. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. У 2 кн. / В.В. Німчук, Г.І. Лиса (підготували до видання). – К., Нью-Йорк, 2002–2003. – Кн. 1. – С. 5–13.
42. Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. У 2 кн. / В.В. Німчук, Г.І. Лиса (підготували до видання). – К., Нью-Йорк, 2002. – Кн. 1. – 512 с.; 2003. – Кн. 2. – 512 с.
43. “Граматика” О. Павловського й мовознавчі праці П. Білецького-Носенка. // З історії української мови. До 150-річчя “Граматики” О. Павловського. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 77–85.
44. Мелетій Сморницький. Граматика / Підготовка факсимільного видання та дослідження пам'ятки В.В. Німчука. – К.: Наук. думка, 1979. – 111 с. +492 с.
45. Лаврентій Зизаній. Граматика словенська / Підготовка факсимільного видання та дослідження пам'ятки В.В. Німчука. К.: Наук. думка, 1980. – 55 с. – 179 с.
46. Німчук В.В. Лексика пам'яток XI – XIII ст. як свідчення народної основи давньоруської літературної мови // Жанри і стилі в історії української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 5–56.
47. Воронич Г.В. Четья Мінея 1489 р.: українсько-білоруська мовна дискусія // Українська мова. – 2008. – № 3. – С.41–48.
48. Москаленко Л.А. Адвербіалізація применникових конструкцій в “Актах (протоколах) Полтавського полкового суду” (1683–1740 рр.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: 36. наук. ст. – К., 2011. – Вип. 20. – Ч. II. – С. 68–76.
49. Москаленко Л.А. Ідентифікатори осіб в українському судочинстві (на матеріалі “Актів (протоколів) Полтавського полкового суду” (1683–1740 рр.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби: 36. наук. ст. – К., 2013. – Вип. 22. – С. 216–222.
50. Москаленко Л.А. Словотвір українських прізвищевих назв в “Актах (протоколах) Полтавського полкового суду” (1683–1740 рр.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: 36. наук. ст. – К., 2010. – Вип. 20.– С. 409–416.
51. Курапова М. Н. Источниковедческий аспект мотивологии: на материале этимологических словарей: дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – Томск, 2002. – 297 с.

52. Шелепова Л.И. Лингвистическое источниковедение и история русского слова: Дис. в виде научного доклада на соискание уч. ст. докт. филол. наук. – Барнаул, 1999. – 67 с.

Стаття надійшла до редакції 05.09.14

И.А. Казими́рова, канд. филол. наук, докторант
Институт украинского языка НАН Украины, Киев

ИСТОРИЧЕСКАЯ ТЕРМИНОГРАФИЯ В КОНТЕКСТЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЯ

В статье приведены сведения об исторической терминологии – терминоведческой дисциплине, ориентированной на теорию и практику составления исторических терминологических словарей; подчеркнута важность учета специфики лингвистических источников в исследовании лингвистической терминологии украинского языка; очерчен круг проблемных вопросов лингвистического источниковедения в связи с составлением исторического терминологического словаря украинских лингвистических терминов.

Ключевые слова: историческая терминология, лингвистическое источниковедение, исторический терминологический словарь украинских лингвистических терминов.

I.Kazymyrova, candidate of Ph. sciences
NASU, Kiev

HISTORICAL TERMINOGRAPHY IN THE CONTEXT OF LINGUISTIC SOURCE STUDY

The article presents information about the historical terminography – term study discipline that focuses on the theory and practice of making historical terminological dictionaries; also it stresses the importance of understanding the specificity of linguistic sources in the study of linguistic terminology of Ukrainian; we define the amount of problems in linguistic source study in close connection with the formation of historical terminological dictionary of Ukrainian linguistic terms.

Key words: historical terminography, linguistic source study, historical terminological dictionary of Ukrainian linguistic terms.